

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҚИШЛОҚ ВА СУВ ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ИРРИГАЦИЯ ВА МЕЛИОРАЦИЯ ИНСТИТУТИ

**“ҚИШЛОҚ ВА СУВ
ХЎЖАЛИГИНИНГ
ЗАМОНАВИЙ
МУАММОЛАРИ”**

*мавзусидаги анъанавий XVI –
ёш олимлар, магистрантлар ва
иқтидорли талабаларнинг
илмий-амалий анжумани*

16

*XVI – traditional Republic
scientific – practical conference of
young scientists, master students
and talented students under the
topic*

**“THE MODERN PROBLEMS OF
AGRICULTURE AND WATER
RECOURCES”**

МАҚОЛАЛАР ТЎПЛАМИ

/II-ҚИСМ/

Тошкент – 2017 йил 11 – 12 май

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҚИШЛОҚ ВА СУВ ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ИРРИГАЦИЯ ВА МЕЛИОРАЦИЯ ИНСТИТУТИ

**“ҚИШЛОҚ ВА СУВ ХЎЖАЛИГИНИНГ ЗАМОНАВИЙ
МУАММОЛАРИ”
мавзусидаги анъанавий XVI- ёш олимлар, магистрантлар ва
иқтидорли талабаларнинг илмий-амалий анжуман**

МАҚОЛАЛАР ТЎПЛАМИ

/II-ҚИСМ/

ТОШКЕНТ – 2017

137.	Джумаева Н.Қ. - Тошкент иқтисодиёт ва бизнес коллежи ўқитувчиси	Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг тадрижийлиги	363
138.	Джумаева Н.Қ. - Тошкент иқтисодиёт ва бизнес коллежи ўқитувчиси	Корхоналар молиявий – хўжалик фаолиятини самарали бошқариш хусусиятлари	364
139.	Жаникулова Б.З. - ТИМИ талабаси	Ер фонди ва ундан оқилона фойдаланиш	366
140.	Жалолитдинова М.Қ. - ТИМИ талабаси	Иқтисодиётда фермер хўжаликларини ташкил қилишни аҳамияти	369
141.	Жовлиева З. - ТИМИ талабаси	Ерларнинг мелиоратив ҳолатни яхшилаш, иқтисодий самарадорлик гарови.	371
142.	Закирова Г.С. - ассистент ТИИМ	Основные принципы интегрированного управления водными ресурсами	373
143.	Зиёев И.Х. - ТИМИ талабаси	Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида сув ресурсларидан самарали фойдаланиш ва меъёрий сув талаби	376
144.	Ibragimov Sh. - ТИМИ talabasi	Mamlakatda iqtisodiy o'sishni ta'minlashda tadbirkorlikni tutgan o'rni	380
145.	Исакузиева Р.Р. - студент ТИИМ	Причины текучести кадров и способы ее предотвращения	381
146.	Исакузиева Р.Р. - студент ТИИМ	Роль свободных экономических зон в модернизации и интеграции экономики страны	384
147.	Ibrohimova N.B. - ТИМИ talabasi	Ichimlik suvining sifati hamda uning ekologik va iqtisodiy muammolari	386
148.	Касимова Г. А. - студентка ТИИМ	Развитие сельскохозяйственной отрасли, реализация важнейших направлений и направленных приоритетных задач программы социально-экономического развития страны	388
149.	Кабулов Х., Валиджанов А. - студенты ТИИМ	Методика определения эффективности использования водных ресурсов.	392
150.	Камалова Н.Р. - студентка ТИИМ	Значение иностранных инвестиций в сельском хозяйстве	394
151.	Каримова Г.Р. - студентка ТИИМ, Акрамова Н.А. - ассистент ТИИМ	Некоторые аспекты управления водными ресурсами в Азии	396
152.	Кошкарбаева М.А. - Ҳамроқулов Ж.С., Алимова Ш.О. - ТИМИ талабалари	Сув рентадини ҳисоблашнинг айрим муаммолари	399
153.	Кошкарбаева М.А. - ТИМИ 3-босқич талабаси	Suv resurslaridan foydalanishning ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari taxlili	402
154.	Қаххорова З. А. - Тошкент иқтисодиёт ва бизнес коллежи ўқитувчиси	Бизнес таркибини ўзгартириш бўйича қарорлар қабул қилишда бошқарув самарадорлигини баҳолаш	404
155.	Қаххорова З. А. - Тошкент иқтисодиёт ва бизнес коллежи ўқитувчиси	Иқтисодиёт ва пул муносабатларининг диалектикаси	407
156.	Madjarov A., Abduraxmonov S.	Agrar sohada tadbirkorlik faoliyatini	408

СУВ РЕНТАСИНИ ҲИСОБЛАШНИНГ АЙРИМ МУАММОЛАРИ

Кошкарбаева М.А., Ҳамроқулов Ж.С., Алимова Ш.О.-ТИМИ 3-босқич талабалари

Аннотация

Ушбу мақолада табиий ресурсларни ҳисоблаш, олимларнинг изоҳларига асосланган ҳолда ижара модели ва уни баҳолаш ҳисоблари аниқланган. Шунингдек аксиомага асосланган ҳолда кучайтирилган рақобат таҳлил қилинган. Табиий ресурсларнинг ўзига хослиги, табиий ресурсларнинг ренталарига бўлган эҳтиёжлари ўрганилган.

Табиий рентанинг иқтисодий мазмун-моҳияти ҳақида гап кетганда, энг аввало, унга ишлаб чиқариш жараёнида табиий ресурсларнинг фойдаланиши натижасида олинган фойданинг бир қисми сифатида қаралади. Бизнингча, табиий рентага берилган бундай таърифда вужудга келган фойданинг табиатига нисбатан ҳеч қандай изоҳ берилмаган. Агар бу ўринда фойда дейилганда ресурсдан фойдаланувчи томонидан олинган реал фойда назарда тутилаётган бўлса, у ҳолда рента “ресурс-фойдаланувчи” тизимининг тавсифига айланади. Бундай тушунишда самарали ресурсдан фойдаланиш жараёнида қандайдир сабабларга кўра табиатдан фойдаланувчи фойда олмаслиги ва бундай вазиятда рента умуман нолга тенг бўлиши мумкин [2].

Ресурсдан фойдаланилмаётганда эса ундан фойдаланишда вужудга келиши мумкин бўлган рента тўғрисида мулоҳаза юритишга ҳеч ҳожат қолмайди. Бундай вазиятдан чиқиб кетишда, иқтисодий назарияга кўра, икки йўл (ёндашув) бор. Биринчи (классик) йўл (ёндашув)га мувофиқ фойда дейилганда мазкур иқтисодиётда у ёки бу кўринишдаги ресурслардан фойдаланишда олинмаган ўртача фойдани тушуниш керак. Иккинчи (маржиналистик) ёндашувга кўра бундай ресурсдан фойдаланишнинг мумкин бўлган энг яхши шароитларидан келиб чиқиш керак ва ҳисоб-китобга бундай шароитларда олинмиши мумкин бўлган энг юқори чегарадаги фойдани қабул қилиш лозим.

Мулк таркибий тузилмаси ва социал-иқтисодий тизимнинг бошқа тавсифлари ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги, унинг фойдани яратиш борасидаги қобилияти учун муҳим бўлишига қарамадан ҳар қандай вариантларда ҳам рента назарияси, идеаллаштирилган шароитларда табиий ресурсни рента манбаи сифатида қараб, бу жиҳатлардан четга чиқишга ҳаракат қилади.

Рентани фойдадан ажратишнинг зарурлиги муаммоси шу билан белгиланадики, ўз-ўзидан табиий ресурс маҳсулот яратмайди. Бунинг учун яна капитал ва меҳнат керак. Бунинг натижасида ўзаро таъсир қилувчи омиллар тизими орқали вужудга келтирилган самарани улар ўртасида тақсимлаш зарурати келиб чиқади. Бундай вазифани ечиш учун амалиётда икки концептуаль ёндашув мавжуд.

Биринчиси: шу омилнинг бошқа омиллар билан биргаликда фойдаланилиши натижасида олинган умумий якуний натижага тизим бир компоненти ёки омилнинг ҳиссасини баҳолаш. Бунда натижа ягона қийматий баҳога эга бўлса, харажат омилларининг ҳар бири эса ўз-ўзича ўлчанади.

Иккинчиси: таркибига тизимли тартибда бошқа компонентлар кирадиган якуний натижанинг компонентларидан бирини аниқлаган умумий харажатларнинг бир қисмини баҳолаш. Комплексли ишлаб чиқаришда харажатлар ягона ялпи қийматий баҳога, натижани таркиб топтирувчиларнинг ҳар бири эса ўз-ўзича ўлчанади. Комплексли табиатий фойдаланиш вазиятида бошқаларига боғлиқ бўлмаган ҳолда ўлчалган ҳар бир фойдаланувчининг натижасига фойдаланилган табиий объект ҳиссасини баҳолаш керак. Бу, энг аввало, сув объектларига тегишли. Чунки улар бир вақтнинг ўзида гидроэнергетика, дарё транспорти, балиқчилик хўжалиги ва ҳ.к.лар томонидан фойдаланилади ва сув манбаи сифати саноат, қишлоқ ва коммунал хўжалиги учун ҳам тегишли ҳисобланади.

Сув ресурсларининг уникалигини ҳисобга олган ҳолда сув объектларининг ишончли статистик ансамблини тузиш имкониятига шубҳаланиш осон. Ўлчамларининг хилма-хиллиги билан тавсифланадиган уларнинг турли-туманлиги объектлар ўзларининг миқдори билан таққослашда ҳаддан зиёд каттадир. Шу муносабат билан бир-биридан бор-йўғи унинг узунлигидан 5%ли қисми билан ўлчанадиган (айрим ҳолларда бундан ҳам кам бўлиши мумкин) узоқликда жойлашган бир дарёнинг ер майдонлари рента шакллантириш аспектида сув фондининг ҳар хил элементлари сифатида қаралиши кераклигини таъкидлаб ўтишнинг ўзи етарлидир.

Сув ресурслари бозорда сотилмайди. Айрим ҳолларда улар олди-сотди объектига (масалан, аукционларда) айланган пайтида ҳам бу ҳолатни оммавий деб эътироф этиш мумкин эмас. Ҳолбуки, назарий постулатларга мувофиқ баҳо фақат ва фақат оммавий битимлардагина ўз хоссаларига эга бўлади [2]. Ягонавий характерга эга бўлган битимларда баҳо тасодифларнинг кучли ва амалда аниқланиши мумкин бўлган, шу жумладан, уникал воқеликлар ва ҳолатлар, таъсирига эга. Бундай ҳолатларда у зарур бўлган ўрталлик, барқарорлик ва демак, репрезентативлиликка эга бўлмайди. Бундан кўриниб турибдики, ҳозирги пайтда бозор механизми рентани аниқлашда керакли бўлган ёрдамни кўрсата олмайди.

Шу муносабат билан сув рентасини баҳолашдаги энг катта қийинчиликлар мумкин бўлган маълумотлар ҳажми ва унга бўлган эҳтиёж ўртасидаги номувофиқлик билан боғлиқ эканлигини қайд этишдан ўзга чорамиз йўқ. У натижалар статистик содир бўлганлиги талаблари томонидан вужудга келади. Шундай қилиб, бизни қизиқтираётган табиий омилнинг амалда фойдали бўлиши мумкин бўлган баҳосини олиш учун статистик методлардан умид қилишга ўрин қолмайди. Рентани ҳисоблашга уриниш учун маржинал типдаги назарий қурилмалар қолади, холос. Бу борада икки ёндашувнинг борлиги маълум: биринчиси – оптимизацион моделлардан фойдаланишга, иккинчиси эса – охириги харажатларга асосланган.

Биринчи усул “оптимизацион моделлаштириш” номи остида бирлаштирилган математик моделларни ўрганишга асосланган. Оптимизацион моделлар ўзгарувчиларни нафақат тўғри, балки тесқари (қарама-қарши) йўналишда ҳисоблашга ҳам имкон беради. Тўғри масала, одатда, “ишлаб чиқариш” йўналишига эга. Унинг ўзгарувчилари – хўжалик фаолиятининг кўрсаткичлари бўлиб, кўплаб чекланишлар эса ресурслар мавжудлиги ва истеъмоли балансини акс эттиради. Агар ишлаб чиқариш омиллари орасида табиий ресурслар ҳисобга олинадиган бўлса, табиийки, унинг ечилиши мумкин бўлганда, иккиёқламали масаладан келиб чиқувчи, у ҳолда унга оптимал баҳолар мувофиқ келади. Бироқ, хоҳиш-истак қанча катта бўлишига қарамасдан, табиий ресурсларнинг оптимал баҳолари табиий рентанинг аҳамияти (даражаси)га тўғри келади ёки уларга пропорционалдир, деб ҳисоблаш табиатдан фойдаланишнинг (хусусан, сувдан фойдаланишнинг) реал вазиятида бундай тасдиқ ҳақиқатдан анча йироқдир.

Оптимал баҳолар моделнинг ўзи томонидан топшириладиган рамкалар доирасида чекланган ресурсларнинг “ички” даражасини акс эттиради. Улар модель чегараларидан четга чиқадиган вазиятларда экстраполяция қилиниши мумкин эмас. Бу баҳолар бир неча деярли тенг бўлган муқобиллар ёки етарли даражада самарали бўлмаган ресурслардан озод қилинганда қарор қабул қилиш учун фойдаланилиши мумкин. Бунинг учун оптимал (“ички”) баҳоларни ташқи, яъни бу ресурслар бозорда сотиб олиниши ёки сотилиши мумкин бўлган баҳолар билан таққослаш керак.

Ташқи бозор баҳолари билан бунга ўхшаш тарзда таққослаш, савдо қилинмайдиган ресурслар билан бўлган вазиятда, бозор баҳоларининг ўхшаши сифатида оптимал баҳоларни қўллашга ундайди. Бундай тахмин бир неча шартлар бажарилгандагина ўринли бўлиши мумкин [1].

Биринчидан, яхлит ҳолда иқтисодиётнинг мақсадли функциясига ҳар бир табиий ресурсларнинг ҳиссасини аниқлаш учун модель табиий ресурсдан фойдаланишнинг барча йўналишлари ва натижаларини акс эттириши керак. Бундай моделни тузиш ўта мураккаб

бўлганлиги учун, уни ҳисоблаш имконияти тўғрисида гапирмасданок, агрегациялаштиришга мажбур бўлинади. Албатта, бунинг учун модель ёрдамида олинган табиий ресурсларнинг баҳоланиши зарур. Бундан ташқари, табиий рента тўғрисидаги масалаларда алоҳида ресурслар ва объектлар бўйича бўлинган номенклатураларда айнан дезагрегациялаштирилган ренбавий баҳолашнинг олиниши энг муҳимдир.

Иккинчидан, барча назарий мулоҳазалар чекланмалар ва мақсадли функция таркибига кирувчи ўзгарувчилар ва боғлиқликларнинг узлуксизлигини кўзда тутувчи кескин сабаб-оқибатларга таянади. Моделда йирик ёки кам учрайдиган дискрет объектлар (жумладан, сув объектлари) кўриб чиқиладиган ҳолда бундай узлуксизлик ўз ўрнига эга бўлмайди. Ундан ташқари, рентавий баҳолашни аниқлаш масаласида ҳатто йирик бўлмаган объектларни ҳам мустақил, уларни агрегациялаштирамасдан, кўриб чиқиш керак. Бу эса, ўз навбатида, моделлаштириш шарт-шароитларини бажаришга бўлган ҳар қандай ишонччи йўққа чиқаради.

Учинчидан, натижанинг информацион тўлиқлигига бўлган талабни пасайтириб ва айнан, моделга табиий объектлар ёзилмаларини киритишдан воз кечиб, масалани соддалаштиришга уриниб кўриш мумкин. Бироқ, бу ҳолда ҳам, хусусан, бизни қизиқтираётган сувдан фойдаланишнинг чизмага жойлашмайдиган табиатдан фойдаланишнинг турларини моделдан четда қолдиришга тўғри келади.

Бундай вазиятда кўриладиган муаммога нисбатан оптимизацион моделларни ҳар қандай модификациялаштиришга уриниш шунга олиб келадиги, ё моделдан иқтисодий маъно йўқлигини, ёки уни қуриб ва у асосда ҳисоб-китобларни амалга ошириб бўлмаслигини қайд этишга тўғри келади.

Сув рентасини ҳисоблашда охириги харажатлардан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлиги учун, ҳеч бўлмаганда, оммавийлик эмас, балки ҳар ҳолда якуний маҳсулотнинг аниқ турини ишлаб чиқариш учун сув ресурсларидан фойдаланувчи корхоналарнинг кўплиги керак. Бир ёки кўп бўлмаган корхоналарда рентани аниқлаш бўйича масалани ечиш учун охириги харажатларнинг қўлланилиши, шубҳасиз, унинг иқтисодий маъносини йўқотади [3].

Хулоса: Шундай қилиб, табиий рентани баҳолашни ҳисоблашда кўриб чиқилган ёндашувларнинг барчаси амалиётда сув ресурсларига нисбатан қўллашда фойдасиз бўлиб қоладиганлигини таъкидлашимиз керак. Ундан ташқари, келтирилган мулоҳазалар асосида табиий рентани фақат бозорда оммавий тарзда савдо қилинадиган табиий ресурслар учун бозор баҳолари ёрдамида етказиб бериладиган маълумотлар асосида баҳолаш мумкин ва ана шу жиҳатдан ҳеч қандай ҳисоб-китоблар ва моделлар билан бозорни алмаштиришнинг ҳеч иложи йўқ, деган хулоса келиб чиқади.

Таклиф: Бозор ҳеч бўлмаганда асосан такомиллашган рақобатнинг аксиоматикасини қониқтириши керак. Унинг бузилган вариантлари монополистик бозор, катта хуфёна ҳиссали бозор керакли микдорий рақамларнинг манбаи бўлиб хизмат қилмаслиги мумкин. Бироқ, табиий ресурсларнинг хусусияти шундаки, табиий рента тўғрисида амалда маълумотларга эҳтиёж бўлган ҳолларда табиий ресурслар бозорининг шаклланишига таянишга, принцип жиҳатдан, ҳожат қолмайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Атаниёзов Б., Раҳимов З. “Сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш” Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. –Тошкент, 2001 й.
2. Гирусова Э.В. “Экология и экономика природопользования” – М.: 2010 г.
3. Доклад ООН о развитии человека «Что кроется за нехваткой воды: власть, бедность и глобальный кризис водных ресурсов». - М.: 2006 г.

Илмий раҳбар: Рустамова Д.Р.-ТИМИ катта ўқитувчиси